

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SINTAKSİSİN TƏDQIQI TARİXİ

Sintaksis dilçiliyin ən çox tədqiq olunan sahələrindən biridir. “Sintaksis” mənşəyinə görə yunan sözü olub, mənası “birləşmə”, “tərtibat” deməkdir. Dilçilikdə bu söz iki mənada işlənir: bir dilin sintaksisi, yəni dilin sintaktik quruluşu, bir də qrammatika elminin şöbəsi mənasında” [3, s. 5].

Dilçiliyin digər şöbələri kimi sintaksis də çox geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bir çox dilçi alimlər bu sahədə ətraflı, dərin araşdırmalar aparmışlar. XX əsrin əvvəllərindən etibarən dilçilikdə, sintaksis sahəsində daha çox rus dilinin təsiri özünü göstərirdi. Dilçiliyin digər sahələrində olduğu kimi sintaksis də rus dilinin qanunları əsasında öyrənilirdi. Sintaksisin bir elm sahəsi kimi tədqiqi, bu sahədə kitabların yazılması XX əsrin 40-50-ci illərində daha da inkişaf etmişdir. Xüsusən də elmi sintaksisin yaranması bu illərə təsadüf edir. Sintaksisin tədqiqat obyektləri, onun əhatə dairəsi, araşdırdığı mövzular müəyyənləşdi. Artıq XX əsrin 50-ci illərindən etibarən bir çox elmi işlər, dissertasiyalar, monoqrafiyalar yazılmağa başladı. Belə əsərlərdən biri də Ə. Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri” kitabı idi. Bu kitabda dilin sintatik quruluşu, ətraflı, bütöv şəkildə verilməsə də sintaksislə bağlı ilk elmi əsərlərdən biri idi. 1947-ci ildə çap olunan bu kitabda qeyd etdiyimiz kimi sintaksisin bütün bölmələri deyil, yalnız cümlə üzvlərindən bəhs olunurdu.

Azərbaycan dilçiliyində elmi sintaksisin yaranmasında bir çox tədqiqat əsərlərinin mühüm rolu olmuşdur. Bunlara Ələvsət Abdullayev “Müasir Azərbaycan dilində əlavə və xüsusiləşmələr” (1954), Hüseyn Bayramov “Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr” (1960), Rəsul Xəlilov “Müasir Azərbaycan dilində sözlər arasında sintaktik əlaqə üsulları” (1960), Zərifə Budaqova “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” (1963), Həsərət Həsənov “Müasir Azərbaycan dilində şəxslə (müəyyən şəxslə, qeyri-müəyyən və ümumi şəxslə) cümlələr” (1964) və başqa elmi əsərləri nümunə göstərmək olar. Bu dövrdə yazılan elmi monoqrafik əsərlər ümumi şəkildə sintaksisin müstəqil sahə kimi formalaşmasına şərait yaratdı.

XX əsrin 50-60-cı illərindən etibarən sintaksis sahəsində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar sayəsində sintaksisin əsas istiqamətləri, digər dilçilik şöbələri ilə əlaqəsi, ortaq və fərqli xüsusiyyətləri, sintaksisin əsas vahidləri müəyyənləşdi. Zaman keçdikcə yeni sintaktik vahidlər yarandı. Sintaktik kateqoriyalar müstəqil şəkildə öyrənilməyə başlandı.

1959-cu ildə Azərbaycan EA Dilçilik İnstitutu “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (Sintaksis, II hissə) kitabını çıxardı. Bu kitab sintaksis sahəsində ilk müfəssəl elmi ədəbiyyatı idi. Bu kitabda demək olar ki, sintaksisin bütün sahələri (sintaktik əlaqələr, söz birləşmələri, cümlə üzvləri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə, əlavə, xüsusiləşmələr və s.) əks olunmuşdu. Bundan sonra bir çox kitablar nəşr olunsada, demək olar ki, fərqli mövzulara rast gəlinmirdi.

Sintaksis sahəsində tədqiqat aparmış əsas dilçilər Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Kamal Abdullayev, Zərifə Budaqova, Kamil Vəliyev, Tofiq Müzəffəroğlu və başqalarıdır. Bu professor və alimlər ümumilikdə sintaksis sahəsində araşdırmalar aparsalar da, hər biri ayrı-ayrılıqda sintaksisin konkret vahidləri üzrə geniş tədqiqatlar etmişlər. Bununla yanaşı Afad Qurbanov, Muxtar Hüseynzadə, Qəzənfər Kazımov, Buludxan Xəlilov, Zemfira Şahbazova və başqaları əsas tədqiqat obyektlər sintaksis olmasada bu dəyərli araşdırmalara sahibdirlər. Bu baxımdan Qəzənfər Kazımovun “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” dərs vəsaiti xüsusi diqqəti cəlb edir. “Dilin sintaktik quruluşu sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarının məcmusu və sistemidir. Qrammatikanın bir şöbəsi olan sintaksis isə sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin isə mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarından bəhs edən elmdir” [5, s. 3].

Ələvsət Abdullayev tabeli mürəkkəb cümlə haqqında araşdırmalar aparmış və 1964-cü ildə “Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı kitabını yazmışdır. Bu kitabda tabeli mürəkkəb cümlə, onun tipləri və s. dərin şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Sintaksis sahəsində geniş tədqiqat aparmış şəxslərdən biri də Zərifə Budaqova idi. Xüsusən, sintaksisdə sadə cümlənin araşdırılması onun adı ilə bağlıdır. Belə ki onun “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” adlı kitabı 1963-cü ildə nəşr olunmuşdur və bu kitabda sadə cümlə ilə bağlı bir çox problemli məsələlər şərh olunmuşdur. Zərifə Budaqova təkcə, sintaksis sahəsi ilə deyil, eləcə də morfologiyada da dəyərli elmi işlərlə məşğul olmuşdur. Lakin onun əsas elmi fəaliyyəti sintaksislə bağlıdır.

Yusif Seyidov və Ağamalı Həsənov birlikdə “Azərbaycan dili. Sintaksis” adlı kitabı bu sahədə qiymətli kitablardan hesab olunurdu. Belə ki, bu kitaba görə hər iki dilçi 1974-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görüldü. Professor Yusif Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyində sintaksis sahəsində yazılmış mühüm tədqiqat əsərlərindən biridir.

1970-80-ci illərdə nəşr olunan sintaksislə bağlı kitablar əsasən eyni xüsusiyyətlərə malik idi:

İlk öncə giriş hissə, sonra sintaksisin xüsusiyyətləri, başqa sahələrlə əlaqəsi, sintaksisin predmeti, obyekt və s. kimi məsələlər verilir.

Sonrakı bəhsdə sintaktik vahidlər, söz və söz birləşməsinin ortaq, fərqli xüsusiyyətləri, söz birləşməsi və cümlə məsələsi haqqında fikirlər qeyd olunurdu.

Digər hissədə isə cümlə, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, sadə cümlə sintaksisi, baş və ikinci dərəcəli üzvlər haqqında məlumat verilir.

Növbəti hissədə tabesiz mürəkkəb cümlə, tabesiz mürəkkəb cümləni əlaqələndirən vasitələr-məna əlaqələri, bağlayıcı və bağlayıcı olmayan birləşmələr və s. haqqında yazılırdı.

Sonra tabeli mürəkkəb cümlələr, baş və budaq cümlə, tabeli mürəkkəb cümlənin növləri haqqında ətraflı məlumat verilir.

Ən sonda isə qarışıq tipli mürəkkəb cümlə, əlavə və xüsusiləşmələr, xitab və ara sözlər haqqında məlumat verilir.

Digər tədqiqatçılardan biri də Tofiq Müzəffəroğlu Hacıyevdir. Professor Tofiq Hacıyev mürəkkəb cümlə sintaksisini tədqiq edənlərdən biridir. Mürəkkəb cümlədə “əlaqə” və “münasibət” anlayışları, onların oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini izah etmişdir. Əlaqənin həm tabesiz, həm də tabelilik əsasında birləşən tərəflər arasında, münasibət isə yalnız tabesizlik əsasında birləşən tərəflər arasında olur.

Sintaksis tədqiqatçılarından biri də Kamal Abdullayevdir. Onun tədqiqatlarında klassik dilçilərdən müəyyən qədər fərqli fikirlərə rast gəlinir. K. Abdullayevin “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” kitabında bu baxımdan fərqli fikirlərə rast gəlinir. Kitab üç hissədən ibarətdir. Birinci hissədə sadə cümlə ilə bağlı fikirlər, ikinci hissədə mürəkkəb cümlə, üçüncü hissədə isə mürəkkəb cümlə ilə bağlı sintaktik məsələlər öz əksini tapmışdır. İlk dəfə “sintaktik tam” məsələsi bu kitabda verilmişdir. Mürəkkəb sintaktik bütövlər mətn dilçiliyində ilk olaraq Kamal Abdullayev kitabında tədqiqata cəlb olunur. “Bu dərs vəsaitində bəzi hallarda dilçilikdə artıq müəyyən olmuş anlayış və təsvirlər yeni bir interpretasiyada təqdim olunmuşdur. O, bu məqsədlə edilmişdir ki, hər hansı bir təsvirin yeni bir məqamı varsa, o məqam bütün əvvəlki təsvir üzərinə də yeni bir işıq salmamış və onun indiyədək görünməyən tərəflərini üzə çıxarmamış deyil” [5, s. 7].

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Elm, 1981
2. Buludxan Xəlilov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2017, 215 s.
3. Ələvsət Abdullayev, Yusif Seyidov, Ağamalı Həsənov. Müasir Azərbaycan dili. IV Hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
4. Kamal Abdulla. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: MTM-Innovation, 2016, 360 s.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.

Nərmin Hacı qızı Əkbərova

Azərbaycan dilində sintaksisin tədqiqi tarixi

Xülasə

Sintaksis dilçiliyin əsas şöbələrindən biridir. Sintaksis söz birləşmələrini, cümlələri, sintaktik bütövləri öyrənir. Burada sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və onun tipləri, sintaktik əlaqələr və s. tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində sintaksis geniş tədqiq olunmuş sahələrdən biridir. Sintaksisin əsas vahidləri olan söz birləşmələri, onların təsnifi prinsipləri, mürəkkəb cümlə və mürəkkəb cümlə tipləri geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Son zamanlarda sintaksisin tədqiqat obyektlərinə mətn sintaksisi də daxil edilmişdir. Bu sahədə bir çox monoqrafiyalar, dissertasiyalar yazılmışdır.

Açar sözlər: sintaksis, sintaksisin tarixi, sintaktik əlaqələr, söz birləşməsi, cümlə.

Нармин Гаджи кызы Акбарова

История исследования синтаксиса на азербайджанского языка

Резюме

Синтаксис - одна из основных ветвей лингвистики. Синтаксис изучает словосочетания, предложения, синтаксические единицы. Здесь изучаются простые предложения, сложные предложения и их типы, синтаксические отношения и т. Д. Синтаксис - одна из наиболее широко изучаемых областей азербайджанского языкознания. Словосочетания, являющиеся базовыми единицами синтаксиса, принципы их классификации, составные предложения и типы составных предложений широко изучаются. В последнее время текстовый синтаксис был включен в объекты исследования синтаксиса. В этой области написано много монографий и диссертаций.

Ключевые слова: синтаксис, история синтаксиса, синтаксические отношения, словосочетания, предложения

Narmin Haji gizi Akbarova

The history of syntax researching in the Azerbaijan language

Resume

Syntax is one of the main branches of linguistics. Syntax learns word combinations, sentences, syntactic units. Simple sentences, complex sentences and their types, syntactic relations etc. are studied here. Syntactic is one of the most widely studied fields in Azerbaijan linguistics. Phrases, which are the basic units of syntax, the principles of their classifications, compound sentences, types are widely involved in research. Recently, text syntax has been included in the research object of syntax.

Keywords: Syntax, history of syntax, syntactic relations, word combinations, sentences.